

ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν ναῶν τῆς Λακωνίας ἐστερεώθησαν διὰ τῆς φροντίδος τοῦ Ἐφόρου τῆς Δ' Περιφέρειας κ. Ν. Β. Δρανδάκη, ἀναπληρῶντος τὸν ἀπουσιάζοντα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν οἰκεῖον Ἐφορον, καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τὴν τεχνικὴν ἐπίβλεψιν τοῦ μηχανικοῦ Σπάρτης κ. Εὐστ. Βλαχογιάννη, αἱ κάτωθι ἐκκλησίαι:

1) Τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Λακεδαίμονι Ἱ. Μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα: Ὁ κατάγραφος (1620) τρίκογχος ναός, ὑποστάς ἐκ τῶν κατὰ καιροὺς σεισμῶν πλείστας ρωγμὰς, εὐρίσκειτο εἰς ἀθλίαν κατάστασιν καὶ ἦτο κατὰ κυριολεξίαν ἐτοιμόρροπος, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πρὸ 30 περίπου ἐτῶν οἱ τοῖχοί του, ὀλίγω χαμηλότερον τῆς στέγης, εἶχον περισφιγθῆ δι' ὀρατῆς ἐξῶθεν ζώνης ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος (Πί ν. 158 α), ἥτις ἐνεσφηνώθη ἐντὸς τοῦ σώματος τῶν τοίχων¹.

Κατ' ἀρχὴν ἀπεμακρύνθησαν οἱ καλύπτοντες τὰς στέγας τοῦ ναοῦ κέραμοι, αἵτινες ἦσαν νεωτέρου τύπου, τοῦ λεγομένου γαλλικοῦ (Πί ν. 160 α). Ἐν συνεχείᾳ κατεσκευάσθη ὑπὸ τὴν στέγην, ἀποκεκρυμμένη ἐντὸς τοῦ τοίχου, ζώνη ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, ἐστερεώθησαν αἱ στέγαι καὶ μάλιστα ἡ τῆς ἀνατολικῆς κεραιάς, καὶ τὸ διαλελυμένον τεταρτοσφαίριον τοῦ βορείου χοροῦ, ἐπληρώθησαν ὄλαι διὰ σιμέντου καὶ διεποτίσθησαν τὰ ρήγματα τῶν δι' ἀραιᾶς σιμεντοκονίας, ἐπληρώθησαν τὰ κενὰ τῶν στεγῶν διὰ κισήρεως, ἥτις ἐκαλύφθη δι' ἀββεστοκονίας μὲ σιμέντον, καὶ ἐτοποθετήθησαν ἔπειτα κέραμοι τοῦ λεγομένου βυζαντινοῦ τύπου (Πί ν. 160 β).

Ἀντικατεστάθη διὰ νέας ἢ ἀρχῆθεν ὑπάρχουσα, ὡς ἔδειξεν ἡ ἔρευνα, καὶ σαθρωθεῖσα ἐκ τοῦ χρόνου ξυλίνη στέγη τῆς μέσης καμάρας τοῦ νάρθηκος, ἥτις εἶχε κατασκευασθῆ εἰς ἀρκετὸν ὕψος ὑπὲρ τὴν καμάραν, ὥστε νὰ ἀποτελῆ συνέχειαν τῆς στέγης τῆς δυτικῆς κεραιάς τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐπὶ πλεόν συνεπληρώθη ἡ ὑπὸ τὰς στέγας ὀδοντωτὴ ταινία εἰς τὰ λίαν ἐφθαρμένα τμήματα αὐτῆς, ἐγένετο ὑποθεμελίωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀπεμακρύνθησαν δι' ἐκσκαφῆς τὰ χώματα ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου, ἡρμολογήθησαν αἱ πλάγλαι πλευραὶ ἐξωτερικῶς ὑπὲρ τὰς στέγας τῶν πλαγίων διαμερισμάτων, ἀποκατεστάθησαν τὰ

1. Τοὺς τοίχους τοῦ μνημείου κοσμοῦν ἐντειχισμένα ἀρχαῖα γλυπτὰ μέλη, ὡς τμήμα λακωνικῆς ἐπιτυμβίου στήλης (Πί ν. 158 β), ποὺς μαρμαρίνου θρόνου, μιμούμενος πόδα λέοντος (Πί ν. 159 α) καὶ παλαιοχριστιανικά, ὡς ἐπιθήμα κοσμοῦμενον διὰ σταυροῦ καὶ καλαμοειδῶν (Πί ν. 159 β).

τόξα τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου (Πί ν. 160 α - β) καὶ ἐτοποθετήθησαν εἰς ὄλα τὰ παράθυρα σιδηρᾶ ὕαλοστάσια.

Τὰς στερεωτικὰς ἐργασίας ἐξετέλεσεν ὁ ἀρχιτεχνίτης τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως κ. Πέτρος Κορωνιός.

2) Εἰς τὸ γειτονικὸν πρὸς τὴν Μονὴν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα χωρίον Χρυσάφα ἐστερεώθησαν διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀρχιτεχνίτου:

α) Εἰς τὸν ναὸν τῆς Χρυσαφίτισσης (1290) ὁ ἐπὶ τοῦ μνημείου ὀδοδομημένος μεταγενεστέρως πύργος, οὗτινος ὁ μὲν ἀνατολικὸς τοίχος ἀποτελεῖ πρὸς τὰ ἄνω ἐπέκτασιν μέρους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (Πί ν. 161 α), ὁ δὲ δυτικὸς βαίνει ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ τρούλλου τῆς ἐκκλησίας (Πί ν. 161 β).

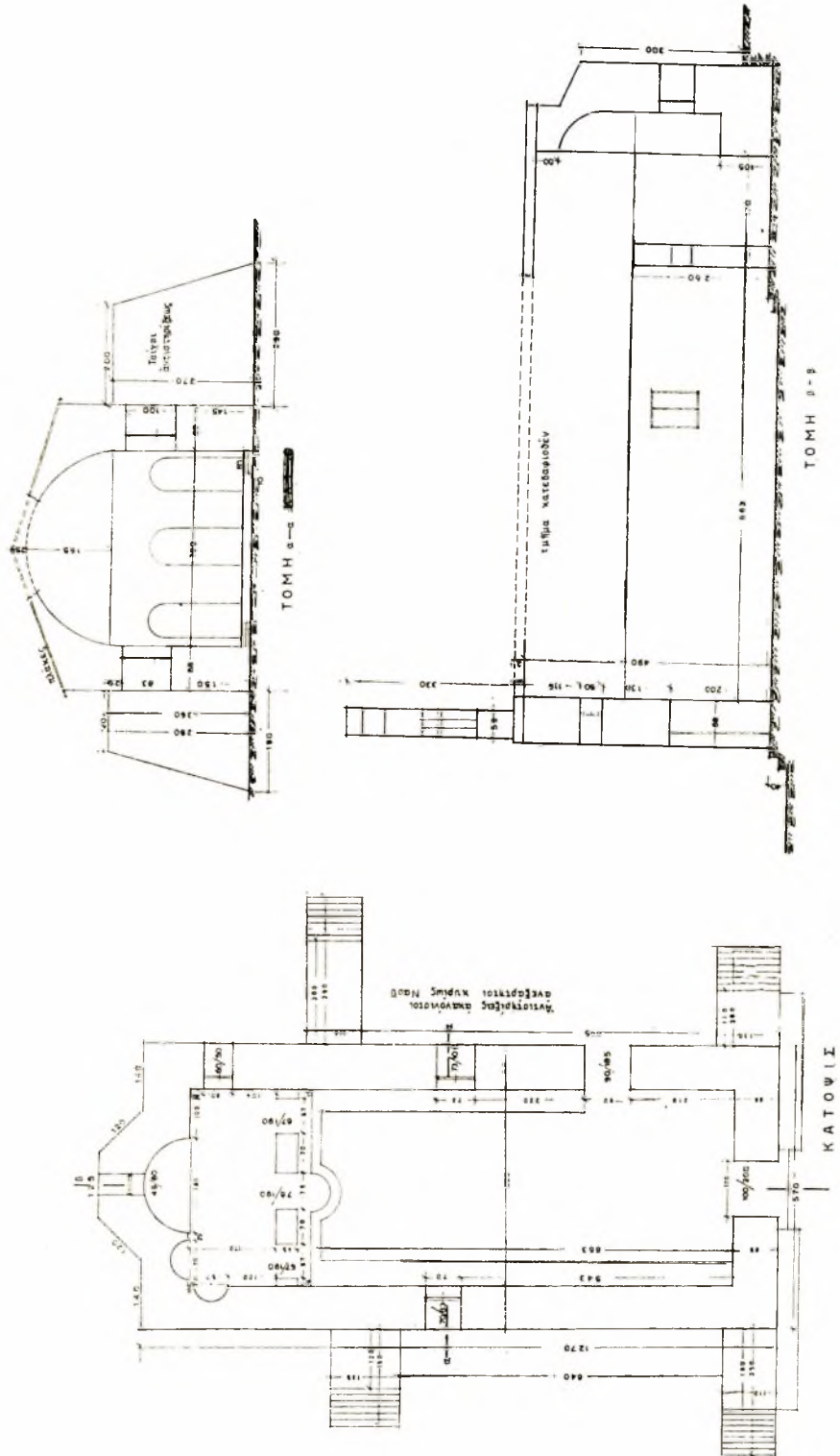
Εἰδικώτερον ἐπληρώθησαν καὶ ἐφράγησαν αἱ ὑπάρχουσαι ρωγμαὶ τοῦ πύργου καὶ ἐστερεώθησαν οἱ τοῖχοί του. Ἐπὶ τούτοις συνεπληρώθη ἡ ἀνακεράμωσις τῶν στεγῶν τοῦ ναοῦ. Μῆρος αὐτῆς καὶ δὴ τοῦ τρούλλου εἶχε γίνεαι παλαιότερον ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητείας Μυστρά.

Τμήμα τῆς στέγης τῆς ἐκκλησίας, περικλειόμενον ἐντὸς τῶν τοίχων τοῦ πύργου, εἶχε πρὸ πολλοῦ καλυφθῆ ὑπὸ σιμέντου. Ὁ μανδύας δὲν ἀφηρέθη, ἐπεσκευάσθησαν μόνον αἱ ρωγμαὶ του. Τὰ ὑπὸ τὰς κεράμους δημιουργούμενα κενὰ τῶν στεγῶν ἐπληρώθησαν καὶ ἐδῶ διὰ κισήρεως, ἀφοῦ προηγουμένως αἱ καμάραι ἐπληρώθησαν ἐξωτερικῶς διὰ σιμέντου.

Ἐστερεώθη ὁ βόρειος τοίχος τοῦ μνημείου καὶ ἀφηρέθησαν αἱ κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν πρὸ τιῶν ἐτῶν κατασκευασθεῖσαι ὑπὸ τῶν Χρυσαφιδῶν ἀντηρίδες. Ὡσαύτως ἐστερεώθη τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑψούμενον μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον, οὗ συνεπληρώθησαν τὰ διαβρωθέντα τοξύλλια. Ὑπὸ τὸ κωδωνοστάσιον διηνοίχθη, μετὰ προηγηθεῖσαν στερέωσιν, τόξον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, φραχθὲν εἰς νεωτέρους χρόνους.

Ἀπεμακρύνθησαν ἀκόμη αἱ ἐξω τῆς ἀνατολικῆς καὶ βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ προσχώσεις καὶ ἐκτίσθη ἀναλημματικὸς τοίχος ἐκ ξηρολιθιάς. Τέλος ἐστερεώθησαν τὰ λείψανα τῆς νεωτέρας στοᾶς, ἥτις εἶχε προσκολληθῆ ἀπὸ Ν. εἰς τὸν ναὸν, καὶ ἡρμολογήθησαν οἱ τοῖχοι αὐτοῦ.

Ἡ Χρυσαφίτισσα διασώζει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἰκανὰς τοιχογραφίας. Τῆς προχείρου στερεώσεως τῶν εἶχον παλαιότερον ὡς Ἐπιμελητῆς Μυστρά ἐπιμεληθῆ, δι' ὧν τότε διέθετον μέσων. Κατὰ τὸ 1964 μὲ χρήματα, ἅτινα εἶχον χορηγηθῆ εἰς τὴν κοινότητα Χρυσάφης ἐκ τῶν Κρατικῶν Λαχειῶν, ἐπετεύχθη μερίμνη ἐμοῦ στερέωσις τοῦ πλείστου

Σχδδ. 1. Κάτωγίς και τομαί ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Μαυρομηλεσίων ἐν Ἀρεοπόλει Λακωνίας

των τοιχογραφιών διά του ὑπὸ τὸν καλλιτέχνην κ. Φώτην Ζαχαρίου συνεργείου συντηρητῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἴδιαν λεπτομερῆ μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσαιτίσεως ἔχω σχεδὸν ἐτοίμην.

β) Εἰς τὸν παρακείμενον ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου² (Πί ν. 162 α), ἐγένετο ἀνακεράμωσις, ἀρμολόγημα τῶν τοίχων, συμπλήρωσις ἐφθαρμένων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων καὶ τῶν διαβρωθέντων τόξων τῶν παραθύρων (Πί ν. 162 β, 163 α). Ἀπηλλάγησαν ἐπίσης τῶν προσχώσεων αἱ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ τοῦ ναοῦ, ἐτοποιηθήσαν εἰς τὰ παράθυρα σιδηρᾶ ὕαλοστάσια καὶ ἐστερεώθησαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ μόνον αἱ διατρέχουσαι ἀμεσον κίνδυνον καταρρέουσας τοιχογραφίαι.

3) Ἐν Ἀρεοπόλει τῆς Μάνης ἐστερεώθη ὁ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. χρονολογούμενος κατάγραφος, μονοκάμαρος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Μαυρομιχαλαίων (Πί ν. 163 β).

Ἐκ τῆς στέγης ἀπέμεινε μόνον τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς καμάρας (Σχ ἐδ. 1)³ τὸ δ' ὑπόλοιπον (Πί ν. 164) εἶχε καταρρέσει. Καὶ ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ ἔφερεν ἐπικινδύνους ρωγμὰς (Πί ν. 165 α). Ἀφοῦ κατεσκευάσθη ὑπὸ τὴν στέγην κεκρυμμένη ζώνη ἐκ σιδηροπαγῶν σκυροκονιάματος ἀνεκτίσθη διὰ τοῦ ἐκ Μάνης τεχνίτου κ. Γρηγορίου Σούμπαση τὸ καταπεσὸν τμήμα τῆς στέγης, ἐπληρώθησαν τὰ κενὰ διὰ κισήρεως καὶ ἀκολούθως ἐκεραμώθη ἐκ νέου τὸ μνημεῖον (Πί ν. 165 β).

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΘΗΡΩΝ

Διὰ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κυθήρων ἐλάχιστα ἔχουν γραφῆ μέχρι σήμερον. Συνοπτικὴν περιγραφὴν τῶν κυριωτέρων βυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου μᾶς ἔδωκε, μετὴν γνωστῆν μεθοδικότητά του, ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Γ. Σωτηρίου εἰς τὴν Κυθηραϊκὴν Ἐπιθεώρησιν τοῦ ἔτους 1923 (σ. 5 - 24). Πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐξελιξέως τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς τὴν νήσον ἀποτελεῖ ἡ περιεκτικωτάτη μελέτη τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀνδρ. Ξυγοπούλου περὶ τοῦ

2. Ἄπλοος τετραστυλὸς μικρὸς σταυροειδῆς μετὰ τρούλλου ναὸς, τοιχογραφηθεὶς τῷ 1367/68, κατὰ τὴν σφραγισμένην γραπτὴν ἐπιγραφὴν, ἦν βλ. παρὰ Ν. Β. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 63. Τὸν ναὸν, οὐτινος ἔχω περιγραφὴν καὶ σχέδια, ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω συντόμως.

3. Τὰ σχέδια ἐξέπλῆσεν ὁ μηχανικὸς κ. Εὐστράτιος Βλαχογιάννης.

σπηλαίου τῆς Ἁγίας Σοφίας (Πρακτικὰ τοῦ Θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, 1955, σ. 178 - 183).

Χρήσιμον βοήθημα ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἔρευνα διὰ τὴν Παληόχωραν Κυθήρων τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Δ. Ζαγλανίκη (Παληόχωρα, Ζάκυνθος 1962).

Ἐξ αὐτῶν ὅμως, ὁ μελετητῆς τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων δὲν δύναται νὰ σχηματίσῃ σαφῆ καὶ ὀλοκληρωτικὴν ἰδέαν περὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ἡ νῆσος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Κατὰ τὴν πρώτην μεταβάσιν μας εἰς Κύθηρα, δι' ὑπηρεσιακοὺς λόγους τὸ 1961, ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Χαρ. Μπούρας καὶ ὁ γράφων, ἠσθάνθημεν ζωηρὰν ἐκκληξίν διὰ τὸν μέγαν ἀριθμὸν ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τῶν μνημείων τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν πράγματι ἀνεκτιμήτους θησαυροὺς ὄχι μόνον διὰ τὴν νῆσον ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐπιστήμην γενικώτερον.

Οὕτω, ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις τῆς συστηματικῆς μελέτης καὶ δημοσιεύσεως τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων Κυθήρων.

Ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι μεταβάσεις τοῦ ὑπογράφοντος πρὸς ἐξέτασιν τούτων, περισυλλογὴν στοιχείων καὶ σύνταξιν προγράμματος ἐργασιῶν ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως αὐτῶν.

Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ τελικὴ δημοσίευσις πρέπει νὰ ἀναμένῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν προγραμματισθεῶν ἐργασιῶν.

Ὅθεν, ἐδῶ δίδονται ἐλάχιστα πληροφοριακὰ στοιχεῖα περὶ τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῶν Κυθήρων συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν Χρονικῶν τοῦ Α.Δ. Πρὸς εὐχερεστέραν δὲ παρακολούθησιν ἡ ἐκθεσις θὰ γίνῃ κατὰ τόπους καὶ ὄχι κατὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν ἢ κατὰ σειρὰν σπουδαιότητος τῶν μνημείων.

Δεδομένου, ὅτι ἡ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς πλευρᾶς ἐξέτασις τῶν κτισμάτων θὰ γίνῃ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Μπούρα, δὲν δίδονται εἰς τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν σχέδια, ἡ δημοσίευσις δὲ τινῶν φωτογραφιῶν σκοπὸν ἔχει νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστην καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὰ μνημεῖα ὡς ἔχουν σήμερον.

X O P A

Εἰς τὴν σημερινὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου διατηροῦνται δύο μεσαιωνικὰ σύνολα· τὸ Φρούριον καὶ τὸ Μέσα Βούργο, ἦτοι ἡ τειχισμένη πόλις, ἡ ὁποία κατελάμβανε τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ λόφου τοῦ Φρουρίου. Ἐντὸς τοῦ Φρουρίου σφῆζονται τέσσαρες ναοί, εἰς δὲ τὸ Βούργο, μετὰ τὴν σημερινὴν του ἑκτασιν, σφῆζονται δέκα πέντε.

Λακωνία. 'Ι. Μονή 'Αγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι: α. Τὸ καθολικόν, β. Τμήμα λακωνικῆς ἐπιτομβίου στήλης, ἐντειχισμένον εἰς τὸν ναόν

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία. Ἱ. Μονὴ Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι: α. Ἀρχαῖον γλυπτὸν ἐντειχισμένον εἰς τὸ καθολικόν, β. Παλαιοχριστιανικὸν ἐπίθημα, ἐντειχισμένον εἰς τὸν ναὸν

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία. Γ. Μονή Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαίμονι: α - β. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ κατὰ καὶ μετὰ τὰς στερεωτικὰς ἐργασίας

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία. Ναός της Χρυσοφιτίσης: α - β. 'Η Α. πλευρά τοῦ πύργου καὶ ὁ ναὸς μετὰ τὴν στέρεωσιν

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία. Χρύσαφα. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου: α - β. Ἡ πρόσοψις πρὸ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία: α. Χρύσαφα. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου. Α. πλευρά, κατά τὴν διάρκειαν τῆς στερεώσεως,
β. Ἀρεόπολις. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου πρὸ τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λαρκωνία. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου εἰς Ἀρεόπολιν. Τὸ ἑσωτερικὸν πρὸ τῶν ἐργαστιῶν στερεώσεως

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Λακωνία. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου εἰς Ἀρεόπολιν: α. Πρόσοψις τοῦ ναοῦ πρὸ τῶν ἐργασιῶν,
β. Ὁ ναός μετὰ τὴν στερῆωσιν

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ